

ІНДОКТРИНАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ

Розкриваються психологічні особливості дії механізму індоктринації як інструмента гібридної війни сучасної Росії проти України та власного народу. Наводяться основні соціально-психологічні індикатори деградації сучасної російської ідеології і форми її реалізації у деструктивних формах внутрішньо- та зовнішньополітичної взаємодії.

Ключові слова: індоктринація, гібридна війна, індикатори деградації, деструктивні форми.

З. Фрейд: «Маси ніколи не знали спраги істини. Вони потребують ілюзій, без яких вони не можуть жити» [1]

Постановка проблеми. Людське життя переконує у тім, що у демократичних суспільствах перемагає матеріалістична точка зору, а у закритих клептократіях безумовним переможцем виявляється ідеалізм, у якому ідеальне взагалі починає жити своїм життям чи детермінувати буття. Для цього не треба потрапити на Кубу чи Північну Корею, багато з нас ще пам'ятають життя за часів СРСР, і сьогодні вже можна побачити істотні відмінності між тим, чим наше суспільно-економічне життя, вкрай складне і суперечливе, яке детермінує нашу свідомість, відрізняється від свідомості представника тієї ж Росії, який змушений жити за принципом: «... теорія стає матеріальною силою, коли вона опановує масами» [2].

У свій час для тоталітарного СРСР була характерною модель відносин, яка була заснована на домінуванні і підкоренні, держава сприймалася як своєрідний ідеологічний «пастух», «сила, що об'єднує і спрямовує». У такому суспільстві, де інформаційний ринок був обмежений чи закритий, піар перетворюється на пропаганду і ту саму індоктринацію, про яку піде мова нижче. Як зазначав відомий грузинський психолог Ш.А.Надирашвілі, пропагандистська діяльність передбачає не лише передачу інформації, але й, що саме головне – вироблення у слухачів бажаного для пропагандиста ставлення до питання, що розглядається [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему впливу на людський чинник і його використання як об'єкта маніпуляцій та індоктринації вивчали багато мислителів минулого (Сунь Цзи, К.Маркс, Ф.Ніцше та ін.), психологів зокрема (З.Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, Ш. Надирашвілі та ін.), зарубіжних (Г. Грачов, Д. Волкогонов, Г. Почепцов, О. Манойло, Ф. Салтер, Н. Хомски, Ю. Щербатих та ін.) та сучасних українських дослідників (І. Лосев, К. Румський, О. Яхно та ін.). Між тим ці технології набули нового розвитку в умовах розгортання за ініціативою Росії гібридних війн.

Мета статті – розкрити психологічні особливості дії механізму індоктринації як інструмента гібридної війни сучасної Росії проти України та власного народу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Покоління того часу було жертвою ідеологем про інтернаціональний обов'язок братерським народам, рейкового артефакту про подвиг 28 героїв-панфіловців

у роз'їзду Дубосеково, про переваги розвиненого соціалізму над загниваючим капіталізмом, у той час як радянські матері штопали шкарпетки, мили молочні пляшки і поліетиленові пакети, заправляли пастою стрижні авторучок, військова контрозвідка практикувала допити підозрюваних під гіпнозом, а перехоплені прикордонниками КДБ СРСР наркотики на середньоазійських шляхах перепродувалися для фінансування таємних спецоперацій за кордоном. Люди співчували тим матерям, які отримували Вантаж-200 з Афганістану, бо свято вірили, що СРСР допомагає будувати в Афганістані соціалізм з азійським обличчям. На партійних та комсомольських зборах жваво обговорювали «Малу землю», «Відродження» і «Ціліну», не підозрюючи про те, що автор цих творів – зовсім не Л.І. Брежнев, який отримав за них Ленінську премію. Люди свято вірили, що І.Курчатов, С.Корольов і М.Калашников є справжніми авторами атомної бомби, одноіменного автомату і ракетної техніки, а не плагіату, створеного з пазлів тієї інформації, яку їм надала радянська розвідка; що М.Єгоров і М.Кантарія нібито встановлювали прапор над Рейхстагом. А сьогодні ми дізнаємося, що на совісті радянських солдатів-переможців – масові гвалтування німецьких жінок і мародерства на німецькій землі.

Але наша свідомість на відміну від сучасного її стану у населення північного сусіда була заповнена цією дурнею **поступово**, при цьому радянська пропаганда звинувачувала західний світ, що саме там завдяки індоктринації як психотехнології масового обдурювання американські солдати у В'єтнамі такі жорстокі – на зразок цього нам пропонувалася прочитати роман Роберта Фленагана «Хробаки» [4]. І керуватися правилом: «менше знаєш – краще спиш».

Якщо ж подивитися на головну причину подібного стану справ у сучасній Росії, то нею виявляється є не її президент. Він реалізує лише суспільний запит на пост-радянський неоімперіалізм і великодержавний шовінізм. Сьогодні у Росії мова йде про колективного Путіна у кожному її громадянину, який акумулював от це бажання приниженого, обкраденого, обманутого народу, який колись «майже одноосібно» здобув Велику перемогу, а живе гірше, ніж ті, кого переміг. Довге життя в ізоляції неминуче породило комплекси – комплекси меншовартості, переваги, прагнення прокласти свій шлях.

Це одна з найбільш серйозних проблем сучасної Росії. До цього ще можна додати фантомні болі від втраченої імперії, бажання перевершити, повернути те, що було і чого не було. Після багатьох років залізної завіси в Росії не було періоду покаяння і переживання історичної травми, що нанесена репресіями сталінського часу одночасно з чітким формуванням образу ворога. У зв'язку з цим будь-які установки, які даються ЗМІ, лягають на сприятливий ґрунт. І от йому вдалося, що він знову великий, знову грізний, знову всі його бояться і він встає з колін. Виникає таке враження, що російські політтехнологи, які на всі боки сварять З. Фрейда, насправді несвідомо на усю потужність експлуатують його відомий постулат про те, що ілюзії приваблюють нас тим, що позбавляють від болю, а в якості заміни приносять задоволення. А насправді – цей народ живе у полоні суцільного патерналізму.

Сьогодні у російському суспільстві активовано механізм «групового нарцисизму», який описував ще З.Фрейд, який вважав, що в групі відсутнє критичне ставлення до себе і присутній «нарцисизм-МІ»: ми – маємо рацію, бездоганні, а в усьому винні «вони» – інші [5]. «Вони» ототожнюють образ ворога. А Е.Фромм про це явище зазначає таке: «Груповий нарцисизм дає членам групи відчуття задоволеності, особливо тим, хто сам по собі мало що значить і не має особливих підстав пишатися своєю персоною. У групі навіть непомітно людина може виправдати свій стан такою аргументацією: «Я – частина чудового цілого, найкращої групи на світі. І хоча насправді я всього лише жалюгідний хробак, завдяки своїй приналежності до цієї групи я стаю велетнем» [6].

Результат цього великого експерименту, який на відміну від СРСР тривав лише останні декілька років – створення альтернативної реальності у головах людей, активізація дрімавших у них архетипів і страхів. Росіянам нав'язана модель закритого суспільства і сформована чорно-біла ментальність, у якій немає ніяких переходів («третього не дано»). Це і є фромівське бігство від свободи. Усе покладається на лідера нації, який усіх веде, знає куди, ніколи не помиляється і за усе відповідає. Як закономірний результат, у них сформувалася так звана «захисна» свідомість – ґуртуватися навколо такого вождя. Реакцією росіян є повне відторгнення реальної інформації про Україну. Вони навіть не ставлять питань, не намагаються спіймати на брехні або звинуватити у заангажованості власні ЗМІ. Вони просто геть відмовляються вірити іншим. Та це й не дивно, бо досвід саме індоктринації – тобто насильницького вдовблювання імперативних ідей і був узятий на озброєння в сучасній Росії.

Як ми бачимо, сьогодні РФ реалізується принципово новий вид війни, однією з головних особливостей якої є потужна медіа складова, в основу якої покладено добре відомий у психології механізм проєкції – звинувачувати інших у тому, що робиш сам. При цьому можна як довільно маніпулювати фактами, замовчувати очевидне, так і відкрито брехати. Відповідно до поглядів К. Юнга, структурним компонентом психіки є т.з. «тінь». Перш за усе, вона містить той психологічний зміст особистості, який їй притаманний, але не узгоджується з моральними орієнтирами. Є два шляхи вирішення проблеми «тіні» – асимілювати її, що потребує не аби-якої моральної мужності та інтелектуальної зрілості. Або ж, що відбувається найчастіше, «зустрітися» з нею у вигляді проєкції. Цікаво, що «тінь» існує на індивідуальному та колективному рівнях. В останньому випадку об'єктом проєкції часто є інша нація або велика група

людей [7]. Ось чому основним об'єктом впливу у такій гібридній війні є навіть не стільки війська супротивника, скільки мирне населення, і у першу чергу власної країни.

Радянська пропаганда виховувала безвольну масу, приучену вірити вождям, і тому 9 років відносної свободи слова при Б.Єльцині так і не змогли змінити свідомість населення, навчити людей оцінювати та критично аналізувати інформацію. Тому сучасна пропаганда знайшла гарячий відгук у серцях росіян, і вони знову поринули у звичну для них атмосферу брехні. Середньостатистичний росіянин живе у своїй власній реальності. І усі, хто не хоче занурюватися у його дивний світ, – божевільні. Вести діалог з тими росіянами, хто підтримує існуючий там режим, не має жодного сенсу. Ці люди не хочуть ні дискусій, ні розслідувань. Вони хочуть, щоб чорне називали білим, диктатуру – демократією, народне повстання – фашизмом, агресивну країну – миротворцем, бездарне правління – вершиною компетентності, корупцію – професіоналізмом, злочин – подвигом. Будь-який вихід за межі підміни понять у Росії оголошується божевіллям. Неприйняття фактів – проблема російського режиму. Вищеописана ситуація свідчить про нові мутації свідомості значної частини російських громадян, незалежно від кількості вищих освіт, вчених звань чи духовного сану. Тепер вона не просто доверху наповнена нісенітницею, тут проблема набагато серйозніша: систематичне вживання брехні патологічно перебудувало саму її структуру, зміст, змінило форму.

В інформаційній війні як складовій гібридної війни Російської Федерації проти України достатньо ефективно задіяно маніпулятивні мовні засоби, за допомогою яких російська пропаганда спотворює реальність, створюючи хибну картину подій не лише у власній країні, але й в Україні. РФ є найбільшим експортером міфів у межах конспірологічних теорій на територію України. Там дуже популярні теорії змов, оскільки в умовах обмеженої інформації, викривленого інформаційного простору, персоніфікації влади в умовах авторитаризму такі конспірологічні теорії є ефективним інструментом впливу на громадян як своїх, так і чужих. Ірраціоналізм масової політичної свідомості, характерний для авторитарних режимів, довершує цю картину. Кругообіг цих теорій у суспільстві активно підтримується державним пропагандистським апаратом. Вони не лише відволікають увагу громадян з обох боків фронту від дійсно важливих і раціональних процесів, слугуючи для частини українського суспільства каналізатором протестних настроїв, але й використовується для підняття духу зубожілого і втомленого населення власної держави. Саме тому в інформаційному просторі РФ такою популярністю користуються історії про бандерівців.

У російській мові слово «бандеровець» іноді синонімічно значенню «українець», а серед російського політикуму можна зустріти перенесення збірної номінації «бандеровщина» на усю Україну. Заслугує на увагу, зокрема, інтенсивне використання у російських ЗМІ слова «бандерівці» для конструювання ворожого образу українців, майже тотального із визначенням «фашисти». Але якщо останнє давно вже втратило своє первісне семантичне навантаження і вживається як загальна назва сил, ворожих до прогресивного людства, то слово «бандерівці» зберігає своє походження від прізвища С.Бандери як назви його послідовників у повстанській боротьбі в Західній Україні, територію якої було анексовано СРСР у 1939 році. Оперуючи словами «бандерівці» і «київська хунта», російські пропагандисти прагнуть переконати у тому, що нинішня влада

в Україні не є легітимною, оскільки представляє не більшість народу, а лише одну його групу, яка нібито шляхом незаконних насильницьких дій захопила владу.

Смисловий акцент на назві «бандерівці» як груповій увиразнює протиставне пропагандивне означення колаборантів ДНР і ЛНР словом «ополченці». У російській мові слово «ополчение» має таке тлумачення: «військове формування, створене в умовах воєнного часу на допомогу регулярній армії з цивільних осіб, звільнених від дійсної військової служби, на добровільних началах» і часто вживається у сполученні зі словом «народне». Таким чином, РФ, видає сама себе, оскільки на тимчасово окупованій нею частині території східної України перебувають як раз її регулярні Збройні сили. У слові «ополченець» домінує значення «всенародності» і «добровільності» військового формування - у такий спосіб російська риторика перелицьовує реальну картину російсько-української війни, приписуючи маргінальній групі колаборантів ДНР і ЛНР всенародне представництво, тоді як подіям Революції гідності і українській владі, обраній більшістю у демократично проведених виборах, відмовляє у легітимності.

Є ще одна мотивація посиленої експлуатації назви «бандерівці» для визначення ворожої до Росії групи українців. Пов'язана вона із збереженням у масовій свідомості росіян стереотипного образу західноукраїнських повстанців, створеного радянським агітпропом. У свій час Кремлю довелося докласти величезних зусиль для придушення повстанського руху в західних областях України, анексованих ним у 1939 році [8]. Створена радянською владою блокада не зламала опір повстанців. Органами НКВС застосовувалися різні методи боротьби для придушення їхнього визвольного руху. Як тепер відомо з оприлюднених СБУ архівів НКВС, щоб скомпрометувати повстанців в очах місцевого населення, яке співчувало їм, каральні органи створювали спеціальні агентурно-бойові групи, які залегендовані під повстанців грабували людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок, і ця запекла боротьба тривала аж до середини 50-х років минулого століття. Поряд зі збройною боротьбою радянська влада застосовувала усю потугу свого пропагандивного апарату для паплюження західноукраїнського повстанського руху, щоб заблокувати вплив його визвольних ідей на українців інших областей УРСР. У перші повоєнні роки радянська пропаганда за інерцією називала повстанців «українсько-німецькими націоналістами». Але, згодом, це визначення замінили номінацією «бандерівці», що первісно мала значення «член фракції ОУН, а від 1941 року підпільної організації, очолюваної Степаном Бандерою». Бандерівці увійшли до списку ворогів радянської влади. У ЗМІ згадки про бандерівців фігурували лише у супроводі найбрутальніших лайок. В агітаційній публіцистиці їх зображували як звірів у людській подобі, наприклад, у замовних «творах» Ю. Мельничука «Коли кров холоне в жилах», «Плем'я упирів» [9-10]. Подібні «твори» видавали величезними накладками, відповідні цитати фіксували у словниках.

Постійне інтенсивне огидження образу бандерівців у ЗМІ, в літературі і кіномистецтві спричинило вкрай негативне явище галичанофобії, світоглядного відчуження населення інших областей, особливо південних і східних, від своїх земляків із Західної України. Токсична пропаганда мала наслідком асоціативне перенесення колективного найменування «бандерівці» (часто у фонетично змінених у російській мові розмовних формах «бендеровець», «бендера») із спотвореними семантичними конотаціями на усю західноукраїнську людність.

У такий спосіб маніпулятивний радянській пропаганді вдалося сформувати у масовій свідомості росіян і населення найбільш зрусіфікованих південних і східних областях УРСР сприйняття західних українців (або «западєнців», як їх називали у російському розмовному слововжитку) як відчуженої від решти населення України щонайменше регіональної, якщо не етнічної групи.

Явище «бандерофобії» належить до фундаментальних, базових конструкцій російської ментальності в її ставленні до України та українців, що має мало спільного з бандерівщиною як реальним феноменом української історії [11]. Образ «бандеровець» у російській свідомості майже повністю збігається з образом галичанина, який сприймається як західний, католицький, чужий решті України тип, як спокусник «проросійського» за визначенням українського народу. Галичани абсолютно суперечать усім російським догмам щодо України, що викликає обурення і ворожість більшості російського загалу. Між тим західні українці виявилися твердішим і непоступливішим людським матеріалом, ніж їхні східні співвітчизники, яким політичні умови не давали можливості перейти від стадії етнографічної маси до стадії нації.

Ще 14 років тому мимо кожного з нас майже непоміченою пройшла книга Л.Кучми «Україна – не Росія», у якій він зазначав: «У нас на повестке дня стоїть задача - создать украинца. Опасность не вернуться к своему украинству актуальна для миллионов граждан Украины. Российские интеллигенты делятся на тех, кто желает нам удачи в восстановлении и развитии украинства, и на тех, кто не желает нам этого. О таких было когда-то сказано, что русский демократ кончается там, где начинается разговор об Украине [12]. На сьогодні РФ залишається найбільшим експортером різноманітних міфів у межах «теорій змов» [13]. А Україна, на жаль, є сьогодні одним з найбільших їхніх імпортерів – найбільше дає про себе знати спільний російсько-мовний інтернет-простір. Нам у цій ситуації варто лише повністю відмовитися від ірраціонального погляду на світ та оперувати фактами, щоб зрозуміти, що усі страхи щодо домінантності зовнішнього впливу на долю України є вкрай перебільшеними, як і усе у теорії змов. Їх можна і треба розвінчувати лише раціоналізмом і здоровим глуздом.

Висновки з цього дослідження. Як відомо, будь-який процес має зворотний бік. Кремль недооцінив можливі негативні наслідки для себе від своїх же дій. Тому для України є кілька позитивних моментів, пов'язаних з певними збоями російської пропаганди. Позитив №1 – Росія сама почала перегляд своїх виграшних позицій у світовій політиці, зокрема підсумків Другої світової війни, згідно з якими РФ займала нішу переможця у світі і завдяки чому отримала низку переваг, зокрема, членство постійного представника у Раді Безпеки ООН. Саме Кремль, за своєю ініціативою запустив цей процес – і на рівні мови та на рівні дій. Фактично, Росія стирає історію як пам'ять. Українці, які нарівні з росіянами внесли величезний вклад у боротьбу з фашистською Німеччиною, називаються Росією нацистами. Фактично, з'явилася нова мова «гібридної війни» – «нацисти», «бандерівці», «укропи», «колоради», «ватники», «вишиватники». А окремі атрибути, що асоціюються у свідомості громадян РФ з історичною пам'яттю, значною мірою дискредитовані російською пропагандою. Скажімо, георгіївська стрічка, яку почали витісняти навіть у Білорусі та Казахстані, втратила свій позитивний історичний сенс і стала символом агресії та віроломства. Це ж стосується і західних цінностей та інститутів.

Позитив №2. Кремль не розуміє, що Україна «до» військової агресії Росії і Україна «після» військової агресії – це дві різні країни на рівні суспільства. Але російська пропаганда не перебудувалася, і живе, багато у чому темами річної давнини, як і раніше спекулює на потенційних українських розколах у ситуації «до війни»: мова як політичний маркер, Захід-Схід України, УПА-КПУ і т.д. Це конфлікти, які сьогодні перетворилися на політично неактуальні через війну. Ситуація «після війни» обнулила попередній порядок. Тому методологічно пропаганда Кремля є помилковою. Вона ефективна з точки зору внутрішньоросійської ситуації, але хибна з точки зору впливу на Україну і світ. А це означає наступне: або інтелектуальний потенціал Кремля вичерпався; або він сам став жертвою власної пропаганди.

Позитив №3. У Росії відбувається не просто примітивізація дискусії, але і абсурдизація. Російська пропаганда блукає «у трьох соснах»: українські «нацисти», загинувший Захід, США і НАТО як світові жандарми. А це означає, що ніякого здорового пояснення і мотивації для дій Кремля сьогодні немає. Іде виробництво нісенітниць. Росія сама себе заганає у глухий кут, продовжуючи соціальний експеримент над свідомістю російського суспільства. При цьому сфера реального усе далі йде з поля зору Кремля, заміщаючи віртуальним – реальні процеси у суспільстві ніяк не вивчаються. Хоча Росія, як ніхто інший, повинна розуміти, що Радянський Союз розвалився у тому числі і через вакуум фундаментальних досліджень, що дозволяли корегувати політику та економіку як ті сфери об'єктивної реальності, які як раз і детермінують сферу ідеальну, перш за усе людську свідомість, а не навпаки.

Але головний позитивний результат, яке отримало українське суспільство «завдяки» розв'язаній проти України гібридній війні, полягає у тому, що воно через величезний тиск ззовні та опір «п'ятої колонії» усередині

змігло згуртуватися, у масовій та індивідуальній свідомості наших громадян пройдена т.з. «точка неповернення» – остаточно розпалися багаторічні міфи і соціальні стереотипи-мантри про братерську і непохитну дружбу т.з. «старшого брата» з українським народом, українці глибше відчували власну національну, а саме європейську ідентичність і самотність.

Перспекти подальших досліджень вбачаються у вивченні основних індикаторів деградації сучасної російської ідеології і форм її реалізації у деструктивних формах внутрішньо- та зовнішньополітичної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / З. Фрейд. – Минск : Харвест, 1988. – С. 23–55.
2. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение. / К. Маркс., Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Том 1. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 414–429.
3. Надирашвили Ш.А. Психология пропаганды / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – 120с.
4. Фленаган Роберт. Черви / Роберт Фленаган. – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1980. – 83 с.
5. Фрейд З. К введению в нарциссизм (О нарциссизме) / З. Фрейд / Очерки по психологии сексуальности. – Минск : БелСЭ, 1990. – С. 102–127.
6. Фромм Э. Душа человека. Революция надежды / Эрих Фромм; [пер. с англ. В.А. Закса, Т.В. Панфиловой]. – М. : АСТ, 2016. – 352 с.
7. Юнг К.Г. Борьба с тенью // Юнг К.Г. Психология. Dementia praecox / Пер. Т. Э. Гусакова. – Мн. : Харвест, 2003. – 400 с.
8. Радянський проект для України / Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. / Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2004. – 531 с.
9. Мельничук Ю.С. Коли кров холодне в жилах. Нариси, памфлети / Ю.С. Мельничук. – К. : Радянський письменник, 1960. – 168 с.
10. Мельничук Ю.С. Племя упрірів : нариси, памфлети, фейлетони / Юрій Степанович Мельничук. – К. : Радянський письменник, 1963. – 354 с.
11. Лосєв І. Явище бандерофобії в Російській свідомості / І. Лосєв // Універсам. – 2002. – № 3–6. – С. 61–64.
12. Кучма Л. Украина – не Россия. – М. : Время, 2003. – 152 с.
13. Ірина Фріз. Три ставки Кремля проти України на 2017 рік. – Режим доступу - <https://www.unian.ua/politics/1704081-tri-stavki-kremlya-proti-ukrajini-na-2017-rik.html>

Надійшла до редколегії 10.02.17

А. Сафин, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ИНДОКТРИНАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ РОССИИ

Раскрываются психологические особенности действия механизма индоктринации как инструмента гибридной войны современной России против Украины и собственного народа. Приводятся основные социально-психологические индикаторы деградации современной российской идеологии и формы ее реализации в деструктивных формах внутри - и внешнеполитической взаимодействия.

Ключевые слова: индоктринация, гибридная война, индикаторы деградации, деструктивные формы.

O. Safin, Doctor of Sciences in Psychology, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

INDOCTRINATION AS THE TOOL OF RUSSIA'S HYBRID WAR

Psychological peculiarities of the mechanism of indoctrination as a tool of modern hybrid war of Russia against Ukraine and its own people have been revealed. The principal social-psychological indicators of degradation of modern Russian ideology and forms of its realization in destructive forms of internal and external interaction have been considered.

Key words: indoctrination, hybrid warfare, indicators of degradation, destructive forms.